

Література:

1. Герцен А. Киевский университет и Н.И. Пирогов // Полное собр. соч.: В 30 т. М., 1958. – Т. 15.
2. Драгоманов М. Австро-руські спомини // Драгоманов М.П. Літературно – публіцистичні праці у двох томах. Т. 2. – К., 1970.
3. Драгоманов М. Автобиографическая заметка // Драгоманов М.П. Літературно – публіцистичні праці у двох томах. Т. 1. – К., 1970.
4. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991.
5. Житецький Г. Київська Громада за 60-тих років // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 2. – К., 1994.
6. Пирогов Н.И. О воскресных школах // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1953.
7. Пирогов Н. Письмо к И.В. Бертенсону, от 27 декабря 1880 г. // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1953.
8. Прощение студентов университета Св. Владимира // ЦДА України. – Ф. 707, оп. 25, спр.352. – Арк. 1.
9. Прощание Киевского учебного округа с Н.И. Пироговым. – К., 1861.
10. Ренненкампф Н. Киевская университетская старина // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 2. – К., 1994.
11. Речь Н.И. Пирогова при прощании его со студентами университета Св. Владимира // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 2. – К., 1994.
12. Ушинський К. Педагогические сочинения Н.И. Пирогова // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1953.

*Денисенко В.***ПЕРШІ ШКОЛИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ
ЯК ЧИННИК РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ**

Звернення до духовної спадщини Київської Русі-України у зв'язку з активізацією процесу культурної самоідентифікації України знаходить відображення у дослідженнях українських істориків. Зараз особливого значення набуває інтерес до вивчення історії освіти, зокрема розвитку педагогічних засад у давній Русі-України.

Даних про освіту в дохристиянські часи не збереглося. Будинки молоді – назва тих освітніх суспільних закладів, які згадуються у спогадах зарубіжних мандрівників. Арабський письменник Ахмед ібн Аббас Ібн Фадлан, який здійснив подорож у 921–922 рр. як секретар посольства багдадського халіфа через Бухару і Хорезм до Булгарії, подав докладні відомості про русів. За його свідченнями збагачені досвідом старші люди передавали підліткам родові традиції, правила поведінки, моральні норми співжиття. Виховні заклади створювалися при святилищах, де юнаки займалися військово-спортивною підготовкою. Таким чином вони чимось нагадували грецькі юнацькі схоле [1].

Дослідники акцентують увагу на методи розвитку народної педагогіки в V–VI ст. Перший з них називався періодом баяння – від народження до 1,5–2 років. Основними засобами цього періоду виховання були спілкування матері з дитиною і колискова пісня. Наступна форма виховання – пестування, який завершувався актом постригу хлопчиків і заплітанням коси у дівчаток.

Потреба суспільства в грамоті породила різні спроби розв'язання цієї назрілої проблеми. Як свідчать археологічні та писемні джерела, спочатку слов'яни користувалися піктографічним письмом: “чертами” і “різами”. Б.О.Рибаков розшифрував такі написи на чаші з поганського святилища села Лепесівки на Хмельниччині та на дзбані з села Ромашки біля Києва. Зазначимо, що на обох керамічних виробах “чертами” і “різами” було зафіксовано хліборобський календар східних слов'ян IV ст. У 1969 р. археолог С.О.Висоцький виявив на стіні Київського Софійського собору абетку IX ст. з 27 букв, яка складається з 23 літер грецького походження і 4 слов'янських: Б, Ж, Ш, Щ [2]. За допомогою цієї абетки східні слов'яни вже з другої половини IX ст. здійснювали історичні записи, складали договори з греками тощо. Цю абетку в XI ст. вивчали учні школи при Софійському соборі, щоб можна було читати давніші документи. Ці факти підтверджують, що наші предки мали підстави виділити навчання грамоті в спеціальну суспільну функцію. Ілюстрацією цього можуть бути свідчення іноземних письменників та мандрівників. Вже згадуваний Ібн Фадлан у 921 р. писав, що спостерігав, як руські язичники на могилі купця поставили палицю з ім'ям померлого та ім'ям “царя русів”. Арабський історик, географ і мандрівник Аль-Масуді (помер близько 966 р.) бачив на слов'янських капищах пророцтва, написані жрецькими на кам'яних плитах, а німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький (975–1018) – написи на слов'янських ідолах. Про грамотність у язичників свідчили укладені в 911, 944, 971 р. договори Русі з Візантією. Отож язичеські школи тоді не були чимось незвичним. Безперечно, у поширенні освіти були зацікавлені перші християнські громади, які виникали під впливом проникнення з Візантії на Давню Русь-Україну християнства. Цьому слугували, насамперед, потреби розповсюдження богословських книг [3].

Виникнення шкільництва в Київській Русі обумовлене насамперед нагальними потребами суспільного життя. Як писав М.С.Грушевський “...запотребування в людях письменних було велике, не тільки для справ церковних, але і для практичного діловодства... попит на писарів і рахунковців в адміністрації княжій, в господарстві боярській, в діловодстві купецьким мусив наростати дуже швидко, мабуть, ще задовго до Володимирової християнізації... писар-рахунковець був неодмінним товаришем княжих мужів, які їздили збирати вири і всякі дані на князя. Поруч того, теж здавна, були потрібні люди для роботи, так би сказати, секретарської. З другого боку, розмноження церков і монастирів вимагало великих мас книг для богослужіння, для читання в церквах, трапезах і т. д. Тодішнє списування вимагало багато часу і праці, і можемо собі уявити, скільки мусило займатись виготовленням хоч би найпотрібніших книг [4].

Згідно літописної пам'ятки “Повість минулих літ”, зафіксовано відкриття першої школи в Київській Русі князем Володимиром 988 р. “Послав князь збирати у кращих людей дітей і віддавати їх у книжну науку” [5]. Мова, напевне, йшла про заходи культурного виховання вищих верств, опанування ними візантійської освіти й книжності, а також виховання освічених людей для політичної діяльності, потреб княжого двору і вищої єрархії [6].

Запровадження князем Володимиром початків шкільної освітимало безперечне значення для навчання вітчизняних книжників. У “Повісті врем'яних літ” зазначається факт, коли дітей віддавали на навчання книжне. І варто визнати, що тоді спроба просвіти книгою негативно і навіть вороже сприймалася носіями язичницького світогляду. Літопис писав: “А матері плакали за чадами своїми, як за померлим, бо ще не були кріпкі у вірі” [7]. Нагадаймо, що з давніх давен у Київській Русі родоплеменні стосунки ґрунтувалися на традиції усного слова. Нею і передавалися правила життя від діда-прадіда до батька й сина. Писемне слово різко порушувало сприйняття звичного світу, провіщало розрив із виробленими віками звичаями, які управляли людськими взаєминами. Болісний злам традиційних уявлень дохристиянської Русі позначився на раптовому впровадженні письма. І тому літописне поміомлення, що матері побиваються за чадами своїми “як за померлими”, коли їх з волі князя забирають на книжне навчання, цілком вмотивоване реаліями тогочасного життя і світогляду слов'ян. І все ж маємо великий позитив у начинаннях князя Володимира. Бо ж прилучення до книжності давало змогу давньоруській суспільності безпосередньо засвоювати надбання всесвітньої християнської культури. І неабияку роль перебрало на себе християнство як “релігія письма” з притаманною їй побожною шаную до слова писаного, книжного. “Культура Київської Русі, – утверджує дослідник В.С. Горський, – завдяки християнству набирає “книжного” характеру, відіграє роль могутнього каталізатора, що прискорював перебудову всієї суспільної свідомості” [8].

Безперечно, створені князем Володимиром школи закладали ґрунт для цього процесу, стимулювали творче мислення. Заглядаючи наперед, можна висловити передбачення, що відтоді розпочинається формування типу давньоруського інтелігента. Невипадково, аналізуючи стан розвитку писемності у Х ст., історик В.О. Ключевський писав: “Щойно поміж нас почало утверджуватись уміння читати й писати, як разом з ним з'явилися і книжки, а разом з книжками пройшла до нас книжна мудрість. Тоді руський розум припав жадібно до книг, до цих “річищ, населяючих Всесвіт, цих ісходищ мудрості”. Відтоді за розумного й тямущого чоловіка в нас почали вважати чоловіка “книжного”, тобто такого, що має науково-літературну освіту... Отак зродився перший достеменно відомий з письмових пам'яток тип руського інтелігента” [9].

Отже, оглядаючи заходи князя Володимира щодо впровадження шкільництва і його просвітницьку діяльність, несподівано відкривається надзвичайно цікавий ракурс, що відкриває нові грані в арсеналі педагогічної освіти давньої української держави.

Традиції батька наполегливо впроваджував Ярослав Мудрий. Приїхавши до Новгороду, він зібрав триста дітей старост і попів і звелів їх учити книгам [10]. Отже, як зазначає М. Грушевський, існування в житті широкої потреби в письмі, з одного боку, велика письменська спадщина... з другого, велять нам оптимістам у розвої старої освіти, книжності і шкільництва [11]. Цьому, певним чином, сприяв ще й той факт, що при митрополії, при більших княжих дворах і двірських церквах, монастирях були певного роду наукові інститути – бібліотеки, створені Ярославом, його сином Святославом, внуком Мономахом, правнуком Святошею-Миколою.

На думку істориків тогочасні школи облаштовували на візантійський взірець. Взірець такої школи подає візантійський історик Анна Комніна (1083–бл. 1148). Після смерті свого чоловіка Никифора Врієннія вона завершила його твір “Олександра” про свого батька імператора Олексія I Комніна: “Сидить учитель і навколо нього діти, – одних він розпитує з письма, інші пишуть схедіорфографію слів”. Безперечно, зносини Київської держави з Візантією, виникнення грецьких колоній і спілкування з українською людністю сприяло проникненню на Русь відповідних освітянських засад. Отож переважна більшість учнів тогочасних шкіл і завершували свою науку, відразу як навчились писати. Кандидати на церковні посади доповняли знання практикою при церквах перед посвяченням. Другою стадією навчання було писання і рахування, потрібне для тих, хто готувався обійняти посади писаря, діловода. Наступним етапом було оволодіння чужих мов. Згадаймо, Мономах ставить своїм дітям взірець свого батька, який “удома сидячи, зумів знати п’ять мов, – за се честь єсть од інших країв” [12].

Певне, не тільки купці і мандрівники вважали за потрібне знати мови, але й на місцях мали бути люди, призначені для порозуміння з приїжджими чужеземцями, підтримуючи гідність своєї держави мали спілкуватися іноземною мовою із послами та княжими гостями. Надавалася перевага знанню грецької, латинської, німецької, угорської, половецької, варязької мов [13]. Вінцем вченості вважалося опанування правил риторики, поетичного стилю і віршування.

Час князювання Володимира був епохою могутності і слави. Тому, оглядаючи через плин століть давні події, історик має пам’ятати, що він не літописець: “останній дивиться передусім на час, а перший – на властивості і

зв'язок діянь; може помилитися в розподілі місць, але повинен чітко визначити усьому своє місце” [14].

Безперечно, зародження писемності в Україні сягає ще до християнських часів. Історичні дослідження підтверджують, що договір Олега написаний болгарською мовою, але складений у Києві, а договір Ігоря слов'янською мовою [15].

Поширення християнства сприяло широкому розповсюдженню освіти у давній Русі-Україні. І хоча історія шкільництва того періоду ще як слід не вивчена, є підстави, посилаючись на літописні згадки, стверджувати про велику увагу до цієї справи київських князів. За свідченнями митрополита Климентія, (XIII ст.) на Русі майже 400 осіб володіли грецькою мовою, а в “Збірнику кн. Святослава” 1073 р. знаходимо опис стилю і риторичних фігур проповідницьких казань [16].

Перші школи містилися при кафедральних церквах, де служило переважно освічене духовенство. Облаштовувалися школи також при монастирях. Тут учили читати й писати. За підручники служили богослужбові книги, найчастіше псалтир. Оволодівши умінням читати і писати, світські люди завершували навчання. Ті, хто бажали поповнити церковний клір, вчилися довше, опановуючи Святе Письмо і богослужбові книги. Вищого рівня освіту здобували одиниці, які прагли дійти до найвищих церковних посад або визначитися як проповідники й письменники. Як правило ними опікалися ієрархи здебільшого освічені греки, які посідали єпископські кафедри. Основою вищої науки була грецька мова [17].

І це цілком виправдано, адже загальновідомо про давні взаємини східних слов'ян і візантійців. Однак у давньоруській державі сліпо не копіювали візантійські школи. Враховуючи те, що грамотність тут була відома задовго до Володимира, з появою християнства запроваджувалося так зване “книжне вчення” [18], в основу якого лягла програма візантійської освіти, яка будувалася на “семи вільних мистецтвах”. Обсяг знань шкіл “книжного вчення” складався з традиційного комплексу предметів. Про це зазначав польський історик XV ст. Ян Длугош, польський історик і поет Мацей Стрийковський у своїй “Хроніці польської, литовської, жмудської і всієї Русі”. Про те, що в придворній школі Володимира вивчали грецьки листи, згадується у “Житті Бориса і Гліба”, написаному в 1165–1117 рр., тут є свідчення на обізнаність вихованців із візантійською та чеською агіографічною літературою – життями святих. Як зафіксовано у “Повісті минулих літ”, у школі знайомилися з “Промовою філософа”, яка давала основи богослов'я, складовими частинами якого в ті часи були філософія і діалектика [19].

Центром релігійного і культурного життя Києва, а відтак і всієї держави була Десятинна церква, саме при якій найімовірніше й функціонувала придворна школа Володимира, одна з найбільших у тогочасній Європі. Літопис повідомляє: “Князь великий Володимир собрав детей 300, вдал учити грамоте” [20]. Школи “книжного вчення” готували своїх вихованців до діяльності в різних сферах державного, культурного та церковного життя. Син Володимира Ярослав доклав зусиль створити вищий навчальний заклад. При збудованому ним Софійському соборі у 1037 р. “собра писце многы и перекладаше от грек словенское письмо и исписаше книги многы” [21].

На думку В.М. Татищева “Ярослав зібрав багато писців для перекладу книг з грецької на слов’янську мову, також наказав скласти багато книг для навчання” [22]. Отже, можна стверджувати, що князь подбав і про навчальні посібники. Про існування за Ярослава школи вищого типу, тобто такої, де вивчали й богослов’я, знаходимо повідомлення у відомому “Слові про закон і благодать” митрополита Іларіона, де у зверненні до наближених Ярослава характеризував їх як високоосвічених людей “насытившихся с избытком книжной сладостью” [23]. У придворній школі вчилися сини Ярослава, кодифікатори “Руської Правди” Коснячко і Никифор Киянин, новгородський посадник Остромир, каліграфіст Григорій, автор першого педагогічного твору “Слово некоего калугера о чтении книг” Іоанн. Російський історик Б.О. Рибаків висловлює припущення, що до викладання піснетворчості у княжій школі могли залучати “віщого” Бояна. Він навчав віршуванню майбутнього норвезького короля Гаральда, який склав пісню на честь своєї дружини, дочки Ярослава Єлизавети [24]. Про міжнародний розголос про школу Ярослава Мудрого засвідчують такі факти: при дворі князя виховувалися агнлійські королевичі Едвін і Едуард, майбутні норвезькі конунги Гаральд і Регнвальд, майбутній король Данії Магнус Добрий, угорський королевич Андрій та його брат Левенте, датський королевич Герман та інші іноземці знатного походження [25].

Переконливою ілюстрацією щодо наукового рівня придворної школи є перелік творів, які знаходилися у бібліотеці: “Богослов’я” Іоана Дамаскіна, “Шестиднев” Екзарха, “Християнська топографія” Косми Індикоплова, історична хроніка Георгія Амартола. Отже припущення існування “академії Ярослава”, висловленого Михайлом Грушевським, мали логічні передумови [26].

Із середини XI ст. значну роль у отриманні богословської освіти і підготовки вищого духовенства посідав Києво-Печерський монастир. Цьому сприяла значна подія: перехід чернечого осередку в 1052 р. на Студійний статут, який вимагав від ченців постійного підвищення своєї богословської освіти. Настоятель Феодосій Печерський – письменник-полеміст, вольовий у досягненні поставленої мети, здійснював освітню політику на візантійському досвіді. У

монастирі сформувалося чимало істориків, письменників, художників, і понад 50 ченців стали єпископами.

У XI–XII ст. школи грамоти виникають в інших обителях. Згідно писемних свідчень та археологічних матеріалів у XII–XIII ст. монастирські школи існували майже в 60 містах [27].

Окрім шкіл “книжного вчення” відома була ще одна форма навчання, так звана кормильство (від слова “кормити” – годувати). Воно відоме майже в усіх народів ранньосередньовічної Європи [28]. Літописи розповідають, що кормильців-вихователів мали князі Ігор, Святослав, Ярослав Мудрий, Роман Галицький, Юрій Долгорукий та ін. Кормильцями княжат були бояри. З поширенням грамоти князі шукають освічених вихователів, які й стають домашніми педагогами.

Цікаву, досить вірогідну картину підготовки дітей до шкільного навчання на основі етнографічних даних відтворив у своєму дослідженні “Церковно-народий місяцеслов на Руси” І. Кослинський (“Записки русского географического общества”. Т. VII. Спб., 1877). Напередодні початку навчального року батьки запрошували вчителя додому, де його зустрічали з поклоном та добрим словом. Батько передавав сина вчителю з проханням навчити уму-розому, а хлопчик тричі кланявся вчителю, який садив його поруч і розпочинав навчання, промовляючи аз-земля-ерь-аз. На цьому закінчувався перший урок. Потім батьки частували вчителя, підносили хліб і дарували рушник, домовлялися за платню. Залежно від того, коли завершувалися осінні сільськогосподарські роботи, заняття розпочинали з 1 листопада або з 1 грудня. Не маючи жодних свідчень про шкільні приміщення в домонгольський період, можна припустити, що навчання проводилося в прицерковних приміщеннях, які вважалися “мирськими будинками” і належали громадам. Заняття розпочиналися рано, після обідньої перерви тривали до вечора, поки церковний дзвін не сповіщав про вечірню службу. Взимку діти навчалися при скіпках. Учнівські записи на бересті, відкриті археологами, підтверджують, що опанування грамотою розпочиналося із вивчення на пам’ять азбуки, яку називали буквиця. Знайдені археологами берестяні грамоти XII ст., які належали учню Онфіму, засвідчили, що запам’ятовування здійснювалося за прямим буквенним рядом [29]. Для кращого вивчення буквиці вдавалися до використання віршів релігійного змісту, в яких кожний новий рядок розпочинався наступною літерою абетки. Широке використання в тодішній шкільній практиці набув акровірш “Аз есмь всему миру свет”. Акровірші, ймовірно, використовувалися для читання цілих слів, речень, виконували функцію молитов і відомі в літературних джерелах під назвою азбуки-літиц [30]. Цікавий факт заучення літер наводив Б.О. Рибаків, який в 1957 р. при розкопках у Любечі знайшов пряслице з

надряпанними буквами А Б Г Д Е Ж З. Певне, учениця, займаючись прядінням, час від часу повертала вгору пряслице веретина і перевіряла себе, як запам'яталася та чи інша літера [31]. Ймовірно, вже тоді була відома “розрізна” абетка. Знайдені археологами під час розкопок давніх міст денця горшків з видряпанними буквами-клеймами гончарів переконливі докази цього.

Навчання дітей писати розпочиналося із вправ у виведенні паличок, кружечків, як деталі майбутніх літер. Учні писали спеціально виготовленими гострокінцевими металевими або кістяними стрижнями з лопатками у верхній частині. Цей пристрій називався писалом. Гострим кінцем на покритій воском дощечці виводили літери, а потім лопаткою загладжували написане. Навосковані дощечки аналогічні за формою і розмірам античним диптихам (вкрита воском дощечка для письма у давніх греків). Для збереження воскового шару від подряпування виготовляли їх парними і з'єднували шнуручками. На дощечках учні писали не тільки літери, а й слова та коротенькі речення. Широкого використання набула спеціально приготовлена й розглажена березова кора, так звана береста. З XIII ст. відомі перші учнівські берестові “зошити”, в яких записувалися псалми.

Наступний етап навчання – писання гусячим пером спочатку на бересті, а з набуттям навичок – на пергаменті, виготовленому з шкіри телят, козенят. Наші предки виготовляли чорнила з дубових горішків і вишневого клею з додаванням кислого меду.

Навчальна література в школах грамоти складалася із Часослова і Псалтиря. Псалтир вважався універсальною навчальною книгою у країнах Західної Європи, Візантії та в Русі-Україні. У середньовічній Німеччині учнів називали псалтирниками. Є свідчення, що в навчальному процесі використовувалися житія святих, зокрема княгині Ольги, князів Володимира, Бориса, Гліба.

Тогочасна шкільна програма включала й навчання цифрової грамоти. Важливе місце відводилося шкільному співу і вивченню церковних кантів та акафістів.

Отож правомірне твердження В. Біднова, що “давні українські вчителі (із кліру), підручники (церковно-богослужбові книги) та самий характер тодішньої освіти (так само як у Візантії та на Заході) зв'язували українську школу з церквою, тому парафіяльні храми, монастирі та єпископські кафедри були тими осередками, де містилися школи” [32].

При обмеженості пам'яток, які дозволяють говорити про поширення грамотності серед жіноцтва в XI–XIII ст., маємо докази, що жіночій освіті приділялася значна увага. Як зазначає Іван Огієнко: “жіноча освіта на той час в Україні була дуже мала,.. але помалу постають у нас і жінки, звичайно, як початкові. 1086 року ігуменя Анна заклала в своєму монастирі дівочу школу – це

перша дівоча школа в Україні. Звичайно, це була початкова школа – Анна навчала дівчат читати, писати, співати в церкві, навчала й жіночих ремесл” [33]. Автор підсумовує: “Треба думати, що великий князь Київський Всеволод, побудувавши церкву й монастир зі школою при ній, добре її забезпечив, давши на їх утримування за звичаєм часу, відповідні мастки. Пізніше опікуном цього родинного культурного центру Всеволодичів став старший син його, великий князь Володимир Мономах. І монастир, і жіноча школа, треба думати, добре виконували своє завдання” [34]. Заснування першої дівочої школи в Києві мало велике духовне значення.

Офіційна назва вчителя в давній Русі-Україні – дяк – від грецького слова діяхос, що означає грамотний. До речі, цей термін проник у мову багатьох народів Європи: у словенській мові дяк – школяр, студент, у болгарській – учень школи, в хорватській – школяр, польській – учень. У східних слов’ян зміст слова дяк зазнав таких змін, як слово педагог у греків, і стало означати не того, кого вчать, а того, хто навчає дітей.

Згідно статуту Володимира Святославича дяки входили до складу церковних людей і у списку осіб, які підлягали церковній юрисдикції, числяться останніми. З цього можна зробити висновок про їхній особливий стан, адже дяки номінально підпорядковувалися церкві, хоч, як члени церковного кліру виконували другорядні роботи, зокрема часто керували хорами і отримували за це певну плату. В давній Русі-Україні керівник церковного хору називався деместиком, а коли вчитель-дяк поєднував обов’язки педагога з роботою на крилосі, то згодом термін дяк поширився й на деместика. У кінці XIII – на початку XIV ст. відбувається процес диференціації серед мирських дяків. Частина з них поповнює чиновницький апарат придворних і державних установ, інші вели педагогічну діяльність. Перших найменували дяками, других – дячками. Існувала практика, зокрема в Турівському князівстві, де єпископ вимагав від кандидатів на посаду священика кілька років пропрацювати вчителем у парафії.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що вироблена у давньому Києві шкільна система сприяла подальшому розвитку освіти [35], а Церква була в ті часи, “осередком народного виховання і освіти” [36] і що “церковний характер шкільної освіти зберігався на Україні аж до кінця XVI ст.” [37].

Література:

- 1 Шабаева М. К вопросу о происхождении воспитания и возникновения школы // Советская педагогика. – 1964. – № 1. – С. 102-118.
- 2 Высоцкий С.А. Древнерусская азбука из Софии Киевской // Советская археология. – 1970. – № 4. – С. 128-139.
- 3 Бабишин С.Д. Школа та освіта Давньої Русі. – Київ. – № ... – 1975. – С. 9-10.
- 4 Грушевський М.С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. – С. 27-28.

- 5 Повесть минулих літ: Літопис / Переклад В.С. Близнеця. – К.: Веселка, 1982. – С. 78.
6 Грушевський М.С. Історія української літератури... – С. 28.
7 Повесть врем'яних літ. – К., 1990. – С. 185.
8 Горський В.С. Святі Київської Русі. – К.: Абрис, 1994. – С. 82.
9 Ключевский В.О. Неопубликованные произведения. – М., 1983. – С. 300–301.
10 Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 90.
11 Грушевський М.С. Історія української літератури... – С. 29.
12 Володимир Мономах. Поучення // Пам'ятки України. – 1986. – № 3. – С. 31.
13 Грушевський М.С. Історія української літератури. – Т. III. – С. 31.
14 Карамзин Н.М. Сочинения: в 2-х т. Л.: Художественная литература, 1984. – Т. 2. – С. 238–239.
15 Холмський Іван. Історія України. – Мюнхен, 1949. – С. 103.
16 Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу). – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. – С. 57.
17 Крип'якевич Іван. Історія української культури. – Вінніпег: Вид.-во Івана Тиктора, 1964. – Т. 1. – С. 73–74.
18 Греков Б.Д. Культура Киевской Руси. – М. – Л., 1945. – С. 51–52.
19 Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – С. 84–85.
20 Полное собрание русских летописей. – Т. 16. – С. 31.
21 Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – С. 152.
22 Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен. – М. – Л., 1962. – Т. 2. – С. 106–107.
23 Іларіон Слово про закон і благодать....
24 Рыбаков Б.А. “Слово о полку Игореве” и его современниках. – М., 1971. – С. 74.
25 Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 134, 310.
26 Грушевський М. Три академії // Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва. – К., 1931. – 36. 1. – С. 11–14.
27 Бабишин С.Д. Школа та освіта Давньої Русі. – Київ. – № ... – 1975. – С. 16.
28 Гардаков В.К. Кормильство в Древней Руси // Советская этнография. – 1970. – № 4. – С. 44–59.
29 Архивский А.В. Берестяные грамоты мальчика Онфила // Советская археология. – 1957. – № 3. – С. 215–223.
30 Бабишин С.Д. Вказ. праця. – С. 24.
31 Рыбаков Б.А. Раскопки в Любече в 1957 г. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып. 79. – 1960. – С. 39.
32 Біднов В. Школа і освіта на Україні // Українська культура: лекції за редакцією Д. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 42.
33 Іларіон, митрополит. Життєписи великих українців. – К.: Либідь, 1999. – С. 78.
34 Там само. – С. 79.
35 Історія української культури у п'яти томах. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1. – С. 726.
36 Власовський Іван Нарис історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. 1. – С. 72.
37 Енциклопедія українознавства. – К., 1995. – Ч. 3. Загальна частина. – С. 917–918.

*Гречка Г.
м. Ялта*

УМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ОСВІТНЬОГО РУХУ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА РУБЕЖІ ХІХ–ХХ СТ.

Дальша успішна розбудова сучасної Української держави буде можливою тільки за умови дій національно свідомих громадян, що забезпечить суспільство від непотрібного суспільно-політичного протистояння. Таку національну свідомість може дати тільки відповідне виховання молоді у навчальних закладах різних регіонів. Щоб уникнути небажаних помилок у цій справі, варто звернутися до